

A KATONAI ORVOSTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL

Adalékok a XVII. század fordulójának katonaegészségügyéhez

Írta: Takáts László dr. orvosezredes és Takáts Endre dr. levéltárigazgató

Az 1591—93-tól 1606-ig tartó magyarországi hosszú török háború időszakából merítettük anyagunkat, amivel néhány érdekes és kevésbé ismert adatot szeretnénk szolgáltatni a 17. század fordulójának katonaegészségügyi viszonyairól. A rendelkezésre álló levéltári források és korabeli irodalom alapján vázlatosan ismertetjük a királyi zsoldos sereg csapategészségügyét, majd részletesebben szólunk az első katonakórházak működéséről. Röviden foglalkozunk a csapatok és kórházak egészségügyi anyagi ellátásával.

A kor jobb megvilágítása érdekében szükségesnek látjuk, hogy előbb rövid összefoglaló képet adjunk a 16. század végének katonai és egészségügyi helyzetéről.

A 15. század felfedezései az európai kereskedelemben, áru- és pénzforgalomban forradalmi változásokat hoztak létre. Új társadalmi osztály, a burzsoázia mutogatta már oroszlánkörmeit, de az árutermelésből és kereskedelemből a földesurak is kivették részüket. Ugyanakkor az árutermelés szenvedő alanya, kizsákmányoltja, a bérmunkás is színpadra lépett. Nyugaton a bomladozó feudalizmusban a burzsoázia a bérmunkások vállain tör magának utat, Kelet-Európában az új kereskedelmi és árpolitika a jobbágyságnak még keményebb kizsákmányolását eredményezte. A szegény proletár és jobbágy forradalmi törekvéseinek ideológiája a vallásháborúkban jutott kifejezésre. Az éleződő osztályviszonyok között szükségszerűen alakulnak ki az abszolút monarchiák, a feudális diktatúra megtestesítői. Ezeknek megbízható erőszakszervekre, hadseregre van szükségük, hogy féken tarthassák az elégedetlen parasztságot és a szaporodó proletariátust, de egyben biztosítsák a hűbéri osztály uralmát is az erősödő polgárság hatalmi törekvéseivel szemben.

A lovagkor utáni első zsoldos hadseregek nyugaton a szabadparasztokat és polgárokat, nálunk a különböző okokból földönfutóvá lett paraszti elemeket és a városi lakosság szegény rétegeit szívták magukba. Egy-egy hadivállalkozás sikere, bőséges rablás és zsákmány reménye tartotta őket össze. A király által felfogadott zsoldoskapitányok, „vállalkozó” ezredesek zsoldos csapatai nem tudták kielégíteni a dinasztikus célokat, új területek megszerzésének lehetőségét. Politikai és történelmi szükségszerűséggé vált, hogy az uralkodó maga rendelkezék állandó zsoldos sereggel, amely őt feltétlen urának ismeri el és alkalmas hosszabb háborúk viselésére is. Ilyen hadsereg már az évenkénti újratoborzás és kiképzés pénzt és időt rabló feladatától mentesíti az uralkodót. A magyar nemesi felkelés továbbra is megmaradt, de a rendek a királyi hadsereg felállításához hozzájárultak évenkénti megajánlás formájában, amelyből zsoldosokat fogadtak fel. Körülbelül egy évszázad kellett ahhoz, hogy a félig-meddig állandó jellegű zsoldos seregből a 17. század közepéig kialakuljon a később regulárisává váló hadsereg. A sereg fenntartásának költségeit az uralkodó gazdag földesuraktól, polgároktól, bankároktól tudta hitelezni, a terhek tetemes része mégis a néptömegekre, nálunk a jobbágyság vállaira hárult. A hadseregben a zsold-

MEDICINA MILI-

TARIS,

Das ist/

**Gemeine Handstück-
Icta zur Kriegs Arznen**

gehörig.

**Mit wolgegründten Experi-
menten gestirret / vnd dem gemeinen
Soldaten / Ritter vnd Knechten
seiner Nutzen an Tag ge-
geben.**

**Samte angehengtem. räthlichen ge-
schien / die jetzt schwebende vnd vnder den
Soldaten mehrertheils graisirende
Sachs betreffend**

Durch

**Kaymündum Minderer der Arzney
Doctoren Churf Durchl. in Bayern Kayser
vnd Leib Medicum, auch der Kayserl.
Reichsstadt Augspurg bestellten
Phylicaum.**

Erdruckt Im Jahr 1634.

1. sz. ábra. Minderer
katonarvost munkája

**OBSERVATIO
NVM CASTREN-
SIVM**

ET

VNGARICARVM,

Decas Prima.

AVSTRIACA.

Auctore

THOBIA COBERO,
Med. D. Physico Castrensi.

FRANCOVRTI
E Collegio Paltheniano.

MDCVI.

2. sz. ábra. Coberus (Kober)
1606-ban kiadott „Megfigyelési”

fizetési zavarok napirenden voltak, emiatt a katonák rablásra, a gazdasági javak teljes felélésére voltak utalva¹.

A 16. század második felének hadművészetére jellemzőnek mondható a támadás és nyílt ütközetek kerülése; helyettük várostromok és várak védelme került előtérbe. Magyarországot saját védelmi előterének tekintette Ausztria, amit egyes vérvárak megerősítésével, jobb felszerelésével és ellátásával igyekezett biztosítani. A perzsa háborúkban kivértett török hatalom sem tudott komolyabb erőket felvonultatni egy nyugati támadáshoz, de védelmi pozícióinak megjavítására 1591-től támadásokat kezdeményezett, amelyekből az 1606-ig tartó ún. hosszú török háború alakult ki. Nagyobb nyílt ütközetre csak Mezőkeresztesnél került sor 1596-ban, amely csaknem győzelmet hozott a pár évig szövetségben levő királyi, erdélyi és moldvai seregek számára. A török ellentámadás visszavonulásra kényszerítette az egyesült erőket, s ezzel a magyarországi koalíciót is szétbomlasztotta. A királyi seregek még hosszú évekig hadban állottak: Esztergom, Visegrád, Fülek visszafoglalása, Buda, Hatvan, Fehérvár eredménytelen ostroma, Eger és Kanizsa várának elvesztése voltak a kiemelkedőbb hadi események. A hadművészet jellegéből fakadó hosszas ostromok és a velük járó táborozások határozták meg a katonaegészségügyi feladatokat is².

A nagy költségekkel felállított és időnként hosszú háborúkba keveredett zsoldos seregekben a katonák értéke megnőtt, több gondot kellett fordítani arra, hogy a betegség és sebesülés ne tizedelje soraikat. A katonai szempontok mellett nem utolsó sorban anyagi érdekből kerül előtérbe a katonák egészségéről való gondoskodás, a gyógyító és megelőző ténykedés kimunkálása³. A tömeges méreteken szervezett gyógyító-megelőző munka szükségessége legelőször a katonaságnál jelentkezett, ugyanitt találjuk a szervezett beteg- és sebesültellátás első csiráit is. Állításunkkal korántsem akarjuk lebecsülni az előző évszázadok járványellenes polgári rendszabályainak jelentőségét.

A középkorban az orvosképzést az egyház irányította. Száműzte a tudományok közül a sebészetet, amely így a kuruzslás, vagy legjobb esetben a céhbeli mesterség színvonalára süllyedt⁴. Az egészségügyi elmaradottságnak nemcsak a hadsereg, de az egész társadalom fejlődése is kárát látta. A polgári egészségügyi ellátásra a középkor skolasztikus szemlélete nyomta rá bélyegét. Az egyetemeken való tanulás nemcsak származás, vagyon, vagy jobbgyfialatok számára mecénás kérdése volt, de sok főiskolán a vallási szempontok is szerepet játszottak. A nem katolikusok számára a reformáció után csak a német és a holland egyetemek kapui voltak nyitva. A hazai vallási türelmetlenség miatt, tanulmányaik elvégzése után sokan választották a felvilágosultabb európai országokban történő elhelyezkedést. Az orvosokkal ily módon igen szegényesen ellátott Magyarországon minden feltétele adva volt a kuruzslás virágzásának. Számos levéltári adatot találtunk ebből a korból a fürdősök, borbélyok, chirurgusok, orvosok, patikusok vizsláról, vitáiról, amelyek nem egyszer tettelegességig fajultak⁵. A viták csaknem kivétel nélkül szakmai-hatásköri kérdések körül forogtak és azt igazolják, hogy gyógyított a fürdőtől, a patikuson át az orvosig mindenki.

A gyakran hadat viselő országokban elsősorban a katonaságnál nőtt a kereslet a sebészet iránt, a hadsereg melegágyában indult meg a sebészet virágzása. Franciaországban már 1416-ban az egyetem ötödik fakultásává emelték a Collège de Saint Côme-ot, a korszerű sebészkepzés bázisát. A 16. század sebészei közül jó néhányan (Pare, Maggi, Vesalius, Wurtz stb.⁶) nagy tekintélyre tettek szert a háborúkban szerzett tapasztalataikkal. Nem csoda tehát, ha orvosokkal, sebészekkel még a 18. században is mostohán ellátott hazánkban szívesen alkalmazták hadseregből leszerelt ezredfelcsereket városi sebészeknek (*Linzbauer*⁷).

1. H. Balázs É.—Makkai S.: Magyarország története 1526—1790. — Bpest, Tankönyvkiadó, 1962. 70., 134. l. — Engels F.: Anti-Dühring. — Bpest, Szikra, 1950. 171. l. — Razin J.: A hadművészet története III. — A háború kézműves korszaka (XVI—XVII. század). — Bpest, Zrínyi, 1964. 14. és 275. l. — Az egyetemes és magyar hadművészet története I/1. — Jegyzet. — Bpest, Zrínyi, 1959. 275. l. — Szemeka, Sz.: Medicina voennaja. — Enciklopedicszkij szlovár voennoj medicinü. — Moszkva, Gosz. Izdat. Med. Lit. 1946—48. III. 229. l.

² Az egyetemes és magyar hadm. i. m. 284—286. l.

³ Encikl. szlov. i. m. III. 229—230. l.

⁴ *Linzbauer F. X.*: Töredék a magyar gyógyászat fejlődés történetéből. — Gyógyászat, 1872, XII. 171. l.

⁵ Soproni Állami Levéltár (továbbiakban SÁL), *Városi tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek* (Raths-Protokolle, Gemein-Protokolle) 1592—1606 (tov. Városi jkv-ek). Passim.

⁶ *Herczeg Á.*: A kezdetleges hadiorvosi tudomány. — Kat. Szle, 1931. 9. f. 160—161. l.

⁷ Országos Levéltár, Magyar Kancellária (továbbiakban OL, Magyar. Kanc.) A/118. *Verordnungen, Patente und Instruktionen.* — Generale normativum sanitatis II. r. VI. § 1770. — *Linzbauer, F. X.*: Codex sanitario-medicinalis. — Buda, Egyet. nyomda, 1852—55. II. 69. és 403. l.

Minderer 1620-ban megírt és többször kiadott *Medicina militaris* c. munkája (1. sz. ábra) a megelőző néhány évtized háborús katonaoorvosi tapasztalatait foglalja magában. Nagyra értékeli a sebész szerepét, de megkívánja, hogy az orvos is értsen a sebészethez, mert ellenkező esetben nem teljes értékű⁸. A sebészetet az orvostudomány integráns részének tartja. Véleménye szerint jónéhány felfu-

TOBIÆ COBERI
 MED. DOCT. PHYSICI CASTRENSIS
OBSERVA-
TIONVM MEDI-
CARUM CASTREN-
SIVM HUNGARICARVM
 DECADES TRES.
 In utrum publicum hoc tempore recusæ
 Cum Indice & Praefatione,
 HENRICI MEIBOMII.

Sumptibus FRIDERICI LÜDERWALDI Bibliop.
 Helmstad. & Gardelegenis ANNO M DC LXXXV.

3. sz. ábra. Meibom által újra kiadott Coberus (Kober) munka

valkodott chirurgus azért nézi le az orvost, mert az a sebészetben teljesen járatlan. Az a nézete, hogy egy jó sebész valóságos drágakő a harcmezőn⁹. *Minderer* munkájában *Töply*, *Újhelyi*¹⁰ az orvos és sebész közötti áthidalhatatlan ellentétet látja bizonyítottnak. A fenti elemzés nem igazolja ezt az állítást, mert éppen az ellentét felszámolásának szükségessége mellett tört lándzsát¹¹.

⁸ *Minderer*, R.: *Medicina militaris*. — Augsburg, 1620—34., 95. l.: „... nur ein halber, oder doch gestümpler Doctor seyn würde...”

⁹ Uo. 91. l.: „Ein fertiger Chyrurgus oder Feldscherer ist in einem Heerlager oder Kriegszug ein Kleynod für ein Edelgestain”.

¹⁰ *Töply*, R.: *Zur Geschichte des Militär-Sanitätswesens im 17. Jahrhundert*. — *Der Militärarzt*, 1887 XXI. 106—107. l. — *Újhelyi P.*: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657—1780)*. — Bpest, MTA, 1914. 84. l.

¹¹ *Mindere*: i. m. 92. l.

A katonaságnál ideig-óráig szolgálatot vállalt orvosokról, sebészekről, fürdő-sökről hivatottan nyilatkozik *Coberus (Kober) Tóbiás*¹², aki a tárgyalásra kerülő 15 éves háború időszakában 7 évig tábori orvos volt. Megfigyeléseit az 1606-ban kiadott *Observationum castrensium et Ungaricarum decas I—III.* c. művében örökítette meg. A könyvet *Meibom*¹³ 1685-ben újra sajtó alá rendezte, hogy a magyarországi felszabadító háborúban résztvevő tábori orvosoknak legyen hasznos vademecumja (2—3. sz. ábra). Az eredeti tábori feljegyzésekre tanulmányunkban többször fogunk hivatkozni.

Az első tábori kórházak a 15. század végén jelentek meg Spanyolországban, az ún. Királyi Izabella Kórházak (1477—91). Monstruózus szervezetűek voltak, mozgásukat 400 szekér biztosította. Franciaországban Metz (1552), majd Amiens (1597) ostrománál találunk önálló tábori egészségügyi intézményt. Az utóbbinak érdekessége, hogy két részből állott: első lépcsője közvetlenül a harcolók mögött ténykedett, „ambulance”-nak nevezték, a második lépcső a közeli városban települt, hosszabb kezelésre és fektetésre berendezett kórházzrészleg volt. Elülfekvő részlege a kétszáz évvel később megjelenő, *Percy—Larrey*-féle „ambulance volante”-nak ősi formája¹⁴.

1. Zsoldos csapatok egészségügyéről

A pozsonyi országgyűlés 1593-tól évről évre szavazott meg 5—7 ezer főnyi zsoldost a török ellen, 1599-ben már 10 ezret, de mindig csak az áprilistól októberig tartó nyári hat hónapra¹⁵. A 20—25 ezer főnyi királyi sereget a magyarokon kívül az osztrák tartományok és néhány európai ország által küldött kisebb-nagyobb csapatok alkották. A korabeli hadi krónikások (*Gablman, Kober, Schwendi*¹⁶) egybehangzó megállapítása szerint a zsoldosok nem lelkesedtek a magyarországi hadműveletekért. Leírásuk szerint a szeszélyes időjárás, nagy éjszakai lehűlések, mocsarak kigőzölgései, de a túl sok evés-ivás, gyümölcsfogyasztás, mértéktelen sör-bor-pálinka fogyasztás, rossz ivóvíz, mind-mind hozzájárult a vérhas, a malária és a nagyon rettegett morbus hungaricus (kiütéses typhus) járványokhoz. A tábori élet nagyobbet veszedelmének tartották a betegségeket és járványokat, mint a sebesüléseket. *Minderer* már ráeszmélt arra, hogy a fertőzés „mérget” úgyis tovább hurcolják, ha a beteg, vagy halott ruházatát, előzetes szellőztetés, tűz melletti hevítés nélkül veszi magára az egészséges ember. A betegségek megelőzésére azt is javasolja, hogy a toborzásnál alaposan válogassák meg az újoncokat, mert az állóképességen sok múlik. A hadműveletek álló jellege, a várostrom miatti hosszas táborozás kedvezett a fertőző betegségek elterjedésének. *Gablman* józan megfigyelést tett a körletek fertőződéséről, ezért a táborhely gyakoribb változtatását ajánlja. *Fronspenger* a tábor tisztaságáról írva, a szenny és ürülék naponkénti elföldelését tartja szükségesnek¹⁷. A mértékletességet a katona- és orvos-szerzők is aláhúzzák; az alkalmazkodáson kívül ennek tulajdonítják, hogy a

¹² *Coberus, Th.*: *Observationum castrensium et Ungaricarum decas I—III.* — Frankfurt, Collegium Palthenianum, 1606. — Kober Tóbiás életrajzi és munkássági adatait ld. *Weszpremi, I.*: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia.* — Lipcse, Sommer, 1774. I. cent. 78. l.

¹³ *Meibom, H.*: *Tobiae Coberi Med. Doct. Physici castrensis Observationum medicarum castrensium Hungaricarum decades tres.* — Helmstädt-Gardelegen, Lüderwald, 1685.

¹⁴ *Larrey, D. J.*: *Mémoires de chirurgie militaire et campagnes.* — Paris, Stone, 1812—17. — *Myrdacz, P.*: *Das französische Militär-Sanitätswesen.* — Wien, Safár, 1895. 2. l. — Encikl. szlov. i. m. III. 732. l.

¹⁵ OL. Magy. Kanc. A/95. *Acta diaetalia 1553—1717.* I. csom. — *Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytar)* 1526—1608. — Bpest, Franklin, 1899. Decretum V—X 1593—99. — *Bors J.*: *Az állandó hadsereg kérdése Magyarországon 1593-tól 1715-ig.* — *Hadtört. Közl.* 1895. 104. l.

¹⁶ *Gablman, N.*: *Monomachiae Hungaro-Turcicae Carminum libri duo.* — id. *Thallóczy L.*: *Gablman Miklós császári hadi történetirő emlékezete.* — *Tört. Tár.* 1896. IV. 577. és 645. l. — *Schwendi, L.*: *Kriegs Discurs von Bestellung dess gantzen Kriegswesens unnd von den Kriegsämptern.* — Frankfurt a. M., Wechel-Marne-Aubri, 1593. 114. l.

¹⁷ *Minderer*: i. m. 379. l. — *Fronspenger, L.*: *Kriegsbuch I—III.* — Frankfurt, Feyerabend, 1596. III. k. XCVII. l.

magyarok és a törökök viszonylag kis számban betegednek meg, ellenben a német katonáknak valósággal temetője a magyar hadszíntér¹⁸.

A hadsereg törzsénél működtek orvosok, sebészek, amit 1596-tól követhetünk a bécsi egyetem orvoskarának jegyzőkönyveiben¹⁹. Az udvari haditanács kérésére évente két-két orvost, sebészt és patikust jelöltek ki tábori szolgálatra. Így került Kober is, pályázat útján, a magyarországi harcokba. Az ezredek csak kivételesen fogadtak fel saját költségen orvost, vagy sebészt, a csapat egészségügyi ellátása a századoknál működő felcserekre és a nagyon sok képzetlen „medicasterre” (borbély, fürdős, gyógyfűárus stb.) volt bízva²⁰. A táborokba egész sereg pseudomedicus áramlott, tudatlanságuk és híg lelkiismeretük áldozatává téve a betegeket. „Aki már tudta fényesíteni a borbélytányért, sebésznek vallotta magát”²¹.

Egyik-másik segédcsoport viszonylag jól volt ellátva egészségügyi erővel: pl. egy német-frank lovas ezrednek 1596-ban saját orvosa, sebésze, patikusa is volt (Baradlai²²).

A gyógykezelés terén az orvosok körében kiforratlan nézetek uralkodtak, alkalmaztak empirikus, jól bevált szereket, de hódoltak a divatnak és laikus betegek igényeinek is. A gyógyszer-repertoárban nagyon sok képesértékű, vagy egyszerűen csak varázsszer szerepelt. Ebben az anarchiában bőséges lehetőség nyílt a „medicasternek” számára a szerek gátlástalan rendelésére és alkalmazására.

A betegek és a sebesültek ellátása, különösen a háború első éveiben, kizárólag a csapatkörletekben (táborban) felállított „kórházak”-ra hárult. Az udvari haditanács egyik rendelete utal arra, hogy 1594-ben katonakórházak és menedékhelyek hiányában nagyon sok sebesült pusztult el úton-útfélen, pedig közülük jónéhány — megfelelő ellátás mellett — meggyógyulhatott volna és újra harcképesen állhatott volna a küzdők soraiba („... Wann er etwas Labung und Wartung gehabt, sich seines gesundts wider erholen, bei Leben erhalten und wider den Feindt weitter nuzlich gebraucht hatte werden mügen...”²³). Úgy látszik, már ebben a korban is szükségesnek látták a gyógyultak újra harcbavetését, ha mindjárt bizonyos anyagi háttérre is volt a törekvésnek. Kober szerint is állandóan tele voltak a táborok betegekkal, az ott működő kórházak vezetése olyanokra volt bízva, akiknek munkája nyomán temetők keletkeztek²⁴.

Nyilvánvalóan a tábori orvosok jelentése alapján vetette fel a király 1596-ban a pozsonyi országgyűlésen katonakórházak létesítésének megszavazását. A rendek azonban azt javasolták neki, hogy továbbra is csak a táborokban állítsanak fel megfelelő befogadóképességű sátrakat és ide irányítsanak orvosokat és sebészeket. Alamizsna címen „... az urak és a nemesek, saját pénzükből... minden egyes kapu után tíz magyar dénárt megajánlanak”²⁵.

Nem kétséges, hogy a csapategészségügy rákfenéje a sokféle járvány volt,

¹⁸ A 17. lábjegyzetben id. Thallóczy 608., 620. és 635. l.

¹⁹ Acta facultatis medicae Universitatis Vindobonensis I—VI. — Wien, Doktorenkollegium, 1898—1912. IV. k. 462., 471., 545. l.

²⁰ Győry T.: Adatok a morbus hungaricus történetéhez. — Századok, 1900. XXXIV. 534. l. Coberus-Kober: i. m. passim.

²¹ Töply: i. m. 107. l.

²² Baradlai J.—Bársony E.: A magyarországi gyógyszerészet története az ősidóktól napjainkig I—II. — Bpest, Magy. Gyógysz. T., 1930. I. k. 127. l.

²³ SAL. Acta Politica et Oeconomica, Oertel rendezés (tov. OE). Lad. VII. et G. Fasc. II. Nr. 64.

²⁴ Coberus-Kober: i. m. III. Dec. 442. l. — Magyary-Kossa Gy.: Magyar orvosi emlékek I—IV. — Bpest, M. orvosi K. 1931—40. III. k. 271. l.

²⁵ Corpus Juris: i. m. 793—795. l.: 30. tc. 1—5. §.

jóval több áldozatot szedett az, mint az ellenség fegyvere. Helyes volt az orvosok megfigyelése, hogy a táborból távolabbi helyre kiemelt betegek gyógyulása jobb eredménnyel járt (Kober²⁶).

2. Katonakórházak felállítása és működése

Eleinte a betegeket, sebesülteket lakott helyeken visszahagyták, gondozásukat a lakosságra bízták, időnként orvost, vagy sebészt küldtek ellenőrzésükre (Schwendl). Az 1594-es tapasztalatok után kezdtek arra törekedni²⁷, hogy a tábortól távolabb eső városokban, falvakban állítsanak fel kórházakat, vagy az ott működő polgári intézményt vegyék igénybe a katonák gyógyítására: „... aber diselben dürfftigen nit all im Lager zuerhalten, sonder auf die nügstgelegene Stett und deren Spitälern auszutailen sein...”²⁸. Elsősorban azokat a városokat jelölték ki, ahol polgári kórház, orvos, patikus, borbélyok, fürdősök álltak rendelkezésre. A korabeli iratokból rekonstruálható, hogy ilyen módon valóságos kis „kórházi-bázis”-t hoztak létre.

A 16. század végén a közép-európai államokban állandó katonakórházak még nem voltak. Néhány évszázada azonban működtek már polgári kórházak (xenodochium, hospitale, ispotály), jóllehet inkább menhely-jellegük volt: öregeket, elhagyott gyermekeket, sánylődöket gondoztak, ápoltak itt (Győry, Magyary-Kossa, Petz²⁹). Egyes helyeken már külön járványkórházak is álltak, másutt az adódó szükségletnek megfelelően alakították át a xenodochiumot egészben vagy részben fertőző kórháznak. Kézenfekvő tehát, hogy a hadműveletek alatt elsősorban az ispotályokat jelölték ki a sebesültek és betegek ellátására.

A főserceg csaknem minden évben Nagyszombat, Pozsony, Bruck térségében táborozott, itt telet, innen indította meg a tavaszi feltöltés után támadásait. — 1597-ben már háborús sérültek és betegek ellátására voltak berendezve a pozsonyi, nagyszombati, brucki és hainburgi kórházak³⁰, megnevezésük Feld-Spital, vagy xenodochium campestre volt. A táborokban működő csapatkórházaktól való megkülönböztetés érdekében mi katonavagy hadikórházaknak nevezzük.

Győr eleste után a királyi csapatok a Rába mögötti térségben csoportosultak. A főparancsnok 1597-ben elrendeli, hogy most már Sopronban is állítsanak fel hadikórházat³¹, mivel — értékelése szerint — a török Bécs elleni támadásával lehet számolni³². Jónéhány korabeli iratot találtunk a soproni katonakórház felállításával kapcsolatban, amelyek alapján a helybeli intézmények működésére, hanem a többi kórház szervezésére vonatkozólag is lehet következtetni. 1595-ben egyéb, közvetlenebbül érintett városokkal együtt, Sopron is kapott királyi rendeletet, amely szerint kórházat kell majd feállítani a meglevő polgári xenodochiumban, vagy egyéb alkalmas épületben. A rendelet szerint orvostól és egyéb szükségletről a városnak kell gondoskodnia: „... das Ir Euyr Spitteler mit Doctoren, Wundtärzten, Apodeckhern, sowol mit allerhandt nothwendigen materialien, Erzneyen und medicamenten fürsehet

²⁶ Coberus-Kober: i. m. III. 426. l.: „... longe facilius, quam in castris... sub tectis longe alia medendi methodus, quam sub dio et papiionibus”.

²⁷ L. 23. sz. lábjegyz.

²⁸ SÁL. OE. Lad. VII. et G. Fasc. I. Nr. 17. (L. 4. sz. ábrát).

²⁹ Győry, Magyary-Kossa: i. m. — k. — Petz A.: Győr szabad királyi város Szentháromság kórházának múltja és jelene. — Bpest, Népegészségügy, 1929. 8. l.

³⁰ Acta Vindob. i. m. 505. l. — Magyary-Kossa: i. m. III. 271. l.

³¹ SÁL. OE. Lad. VII. et G. Fasc. I. Nr. 17. — SÁL. OE. Lad. VII. et G. Fasc. II. Nr. 72.

³² H. Balázs—Makkai: i. m. 138. l.

und bestellet...³³. A magas helyről jött rendelkezésnek nem mindenütt tettek eleget, amint azt egy 1598-ban kelt királyi leirat kifogásolja³⁴.

A soproni kórház szervezésével a főpap de Cautere-t, a *Feld-Spital President*-et bízta meg Miksa főherceg, az akkori fővezér. A felállítással kapcsolatban kiadott rendelet hivatkozik arra is, hogy a „kórházak főnöke”, beosztottaival együtt (*und seine Zugeordnete mintsitri*), rövidesen megérkezik a városba. A további utasításokat vagy tőle közvetlenül, vagy a commissarius (polgári biztos) közvetítésével kapja majd a városi tanács (4. sz. ábra). Cautere felhatalmazással bírt a költségek részbeni fedezésére. A „kórházak főnöke” tisztség egyébként előfutára a kétszáz évvel később megjelenő *Spital-Oberdirection*-nak.

Imago: Dieser kaiserlich-majestätlichen Fürstlichen
kammer- und kriegs-kassens, und kriegs-rathes
rathes, aus dem Feld-Spital auf seinem vorschalt,
Nur aber die selben dienstigen mit all im
Feld-Spital, Daraus auf die nöthigen
und dem Offizialen auszusuchen sein, zusammen
zu besetzung, Zimmer, koch- und
besetzung, und aber aus (Soldaten
auf die kriegs- und koch- und
besetzung der kriegs- und
Feld-Spital, Fürstlichen de Cautere
Dienstigen und seine zugewandten ministri
sich
bei sich auf annehmen, die Notwendigkeit

4. sz. ábra. Részlet egy 1597-es haditanácsi rendeletből a táboron kívüli kórházak felállításáról, a *Feld-Spital President* megbízásáról. SÁL. OE. Lad. VII. et G. Fasc. I. Nr. 17. (Az aláhúzások saját kiemeléseink.)

Az idézett rendelet még azt is bizonygatja, hogy a kórház működéséből haszon és áldás fakad a polgárság számára, mert benne védelmet találnak a kelet felől esetleg betörő járvánnyal szemben³⁵. Ugyan kétes értékű volt a megígért „védelem”, hiszen Kober és Gablman adatai alapján, a betegség behurcolása éppen a táborokból történt. Nem ok nélkül kérdezi a városi tanácstól a fővezér, amikor a harctérre vonulása közben Sopronban akar meg szállni, hogy milyenek is az ottani állapotok a fertőző betegségek szempontjából³⁶.

³³ L. 23. sz. lábjegyz.

³⁴ Kirchenberger, S.: Geschichte des k. u. k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens. — Wien, Šafář, 1895. 166. l.

³⁵ L. 31. sz. lábjegyz.

³⁶ SÁL. OE. Lad. VI. et F. Fasc. III. Nr. 119.

A kórház személyi szükségletét és felszerelését jórészt a polgári hatóság biztosította. A szakmai ellenőrzést előbb a város orvosa, majd az idevezényelt Kober (Coberus) medicus castrensis gyakorolta; 1600—1601-ben már az ő vezetése alatt működött a kórház³⁷. Írása szerint a Pápa körüli harcokból ezekben az években jónéhány beteget szállítottak ide és gyógyítottak meg. Ez egyben azt is igazolja, hogy a városban elhelyezett katonakórházban nemcsak eredményesen gyógyítottak, de feltétlen jobban is, mint a táborokban jól-rosszul működő „kórházak”-ban³⁸.

A kórház személyi állománya úgyszólván kizárólag polgáriakból állott, köztük volt egy Roland nevű orvos is. A sebészeti betegek kezelését a városban működő felcserek, borbélyok végezték. A háború időszakában 8—9 felcser, borbély és fürdős kórházi ténykedéséről találtunk adatot a tanács-jegyzőkönyvekben³⁹. A kórháznak továbbra is polgári gondnoka (Spitalmeister) maradt.

A beteg- és sebesültfelvételről nyilvántartást kellett vezetni. A zsoldos katona vagy előre befizette a kórházi ellátás költségét, vagy a kapitányától hozott írásbeli garancia alapján vették fel, s a parancsnok később levonta a zsoldjából. A beteg kibocsátása után a város a legközelebbi katonai kifizetőhelynek („Kriegs-Zahlamt”) nyújtotta be a számlát. A felgyógyult katonát haladéktalanul visszairányították a táborba, a kibocsátásról jelentést tettek a parancsnoknak (... *sein gesundt wider erraicht, das er den Negsten wider zue seinem Dienst in das Lager ziehe ...*)⁴⁰.

Kórházi betegekről, illetve gyógyultakról két korabeli kimutatást találtunk. Walthausen *Gschwendtner* soproni „Pader” (fürdősfelcser)⁴¹ különböző eredetű sebesülésekről számszerint, kórismével, kezelési mód feltüntetésével számol be. Legtöbbször csak kötözést végzett, de egyes esetekben lakásán mindennel el is látta a betegeket. Megemlíti végül, hogy a kórházban még több szegénybeteget is gyógyított érvágással, kötözéssel, fürdővel stb. Egy másik iraton 19 beteg és sérült szerepel, akik már vagy meggyógyultak, vagy még kezelés alatt állottak⁴². A beszámolóok hivatalos jelentések mellékletei lehettek, a felcser időszaki pénzigényének alátámasztására szolgáltak. Aláírás nincs rajtuk.

3. A csapatok és kórházak anyagi ellátásáról

A 16—17. század háborúit a gyógyszerellátás elégtelensége jellemezte. Központilag nemegyszer tetemes összegeket irányoztak elő gyógyszerekre és kötszerekre, azokból azonban kevés jutott el a beteghez. Az ezredek saját erőikből igyekeztek gyógyszereket vásárolni, a katonák zsoldjából levont garasokból tartottak fenn a táborokban „kórházakat”, a zsoldos pedig megfizette a kapott gyógyszert. A katonák törekedtek kis „patikával” ellátni magukat, amelyek jórészt csak varázsszerek voltak⁴³. Bármilyen gyengék voltak is

³⁷ SÁL. OE. Lad. XXXV. et KK. Fasc. III. Nr. 9/21. — SÁL. Városi jkv-ek i. m. 1600. jan. 5., okt. 11., 1601. ápr. 9.

³⁸ *Coberus-Kober*: i. m. 425. l.: „... non pauci deportabantur... sanitati restituimus...”

³⁹ SÁL. OE. Lad. XXXV. et KK. Fasc. III. Nr. 9/38. — SÁL. Városi jkv-ek i. m. pas.im. — SÁL. *Sopron városi polgárkönyve* (Bürger-Protokolle) 1592—1606.

⁴⁰ SÁL. OE. Lad. VII. et G. Fasc. II. Nr. 76.

⁴¹ *Sopron Sz. Kir. Város Monográfiája I—II.* — Forrásanyag. — Sopron, Litfass, 1890—94. II. k. 256. l. — SÁL. Városi jkv-ek 1606. júl. 10., szept. 20., okt. 13., nov. 27.

⁴² SÁL. OE. Lad. LIV. Fasc. II. Nr. 6.

⁴³ *Coberus-Kober*: i. m. I. Dec. 51. l.: „De parvis Pharmacopoliolis vel Myrothecis casten-sibus.”

a század- és ezred-felcserek, valamilyen műszerrel, felszereléssel és anyaggal mégis rendelkeztek, *Fronsperger* szerint⁴⁴ ezt a felvételkor meg is követelték tőlük. *Minderer* a „Feldstaffier”-t a következőkben határozza meg: mindenféle kötéssel, borogatásokkal, érvágó és köpülőző eszközzel, fonállal, tépéssel stb. kell rendelkezniük⁴⁵. — Egyik-másik ezrednél már volt gyógyszeres láda, de csak 2—3 évtizeddel később vált rendszeresített felszereléssé a század- és ezred-patikaláda. Erdemes megemlékezni a fentebb már idézett ezrednyi német segédcsoport egészségügyi felszereléséről. Az 1596. évi működéséről *Baradlay* és *Ernyey*⁴⁶ is beszámolt. „Mozgó szekérpatika” néven maradt fenn emléke a magyar gyógyszerészet történetében. Véleményünk szerint ez amolyan „ezred-patika”-féle volt, amely abban az időben inkább mozgó „ezredkórház” jelentett. Orvos vezetésével működött, patikusa, sebésze és egy gyógyszerelője is volt.

A patika megnevezése a 15—16. században az egészségügy átfogó értelmezését is jelentette: orvossal, gyógyszerésszel, patikával és gyógyítással együtt (Apothekerey⁴⁷). Az akkori cári seregben is hasonló értelmezésű volt még a patika-ügy (*Lukasevics*, *Myrdacz*⁴⁸).

Az orvos magas fizetése is azt bizonyítja, hogy a kis részleg az ezred teljes egészségügyi állománya volt, amelynek főnöke a doktor. — Viszont az ezerfős német csapat orvossal való ellátottsága arra enged következtetni, hogy egyes segédcsoportokat a küldő országok nagyobb gonddal állították össze és szerelték fel. A többezres királyi zsoldos seregnél feltétlenül rosszabb viszonyok uralkodtak.

Szórványos adatot találtunk arra vonatkozólag, hogy a királyi sereg egészségügyi anyagi intézménnyel is rendelkezett. Annyi bizonyos, hogy a törzsbe minden évben vezényelt a bécsi egyetem 2—2 gyógyszerészt⁴⁹. *Kober* is megemlékezik a hadseregnél működő gyógyszerészekről és „officiná”-ról, igaz, nagyon elmarasztaló hangnemben⁵⁰. A gyógyszerész hiányos készlete, a patikusok tudatlansága vagy felelőtlensége ellenére sem tagadható, hogy a seregnél volt központi patikája. A harmincéves háborúban jelent meg a Medicamenten-Anstalt, a 17. század közepén már a General Stab-ban szervezett patikus hely van és működik a tábori patika, a Kayserliche Feld-apotheke⁵¹. Hogy a 17. században sem sokat haladt előre az egészségügyi anyagi ellátás, bizonyítja az Oeconomia militaris rezignált megállapítása 1673-ból, amely szerint orvos, patikus, főleg gyógyszerek hiányában nagyon sok katona pusztul el, pedig az újonnan toborzott katona sokba is kerül és hozzá még 2—3 fő sem ér fel egy öreg zsoldossal⁵².

A hadikórházak felállításának, illetve a polgári kórházak katonásításának költségei jórészt a polgári hatóságokra hárultak. A békeidőben is működő egészségügyi intézmények adományokból, alapítványokból (*Takáts*), végrendeleti hagyatékokból (*Házi*) tartották fenn magukat. A soproni Inventáriumok (5. sz. ábra) szerint gazdaságuk, szőlőjük is volt, valósággal önellátásra ren-

⁴⁴ *Fronsperger*: i. m. I. r. LXXXV. 1.

⁴⁵ *Minderer*: i. m. 293. 1.

⁴⁶ *Baradlay*: i. m. I. 127. 1. — *Ernyey J.*: Tábori gyógyszerész szervezése a XVI. században. — Gyógysz. Szle. 1897. 690. 1.

⁴⁷ *Kirchenberger*: Geschichte... i. m. 240. 1.

⁴⁸ *Lukasevics, D.*: Aptekarszkij prikaz. — id. Encikl. szlov. I. 245. 1. — *Myrdacz, P.*: Das russische Militär-Sanitätswesen. — Wien, Safár, 1896. 6. 1.

⁴⁹ *Acta. Vindob.* i. m. IV. k. 471. 545. 1.

⁵⁰ *Coberus-Kober*: i. m. I. Dec. 28. 1.

⁵¹ L. 47. sz. lábjegyz.

⁵² *Kirchenberger*: Geschichte... i. m. 166. 1.: „...zwei oder drei nicht so gute Dienste thun können, wie ein Alter...”

Spuentarium. Aller vnd
 for krengearten. nach henden gnetz. In dem
 Spital gesung vnd sein fuerichtiget Examen
 vnd vellen greten. Vnter 2. vnter 2. vnter 2. in
 vnter 2. als vorvorden vnter 2. vnter 2. vnter 2.
 maile. nach abelken greten. Abon. Spüch. ge.
 vnter 2. Spital. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.
 vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.
 vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.
 vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.
 vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.

Amor . 77 .
 . 5 .

5. sz. ábra. Kórházi leltár 1577-ből

Leitung.

Georgen Huebhammers
 die vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.
 die vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.
 die vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.
 die vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2. vnter 2.

De Anno . 2 .

. 1 . 5 . 8 . 7 .

6. sz. ábra. Kórházi gondnok éves elszámolása 1587-ből

dezkedtek be. 1519 óta Győrben a püspöki malmok szombati hasznát fordították a kórház céljaira (Petz⁵³). Háborús viszonyok között alamizsnát gyűjtöttek, adakozásra több királyi rendelet szólította fel az egyházat és a lakosságot⁵⁴. A nemesség által telkenként megajánlott dénárokból valószínűleg jutott valami a városokban működő tábori kórházak részére is

A kórház mindennapos élete tükröződik a gondnoki elszámolásokban (6. sz. ábra). A soproni levéltárban már a 15. századból előkerül egy-egy, de 1535-től szép számban található ilyen éves-számadás⁵⁵. — A már említett commissarius polgári személy volt, a katonaság és polgári hatóság részéről felmerülő követelések, beszállásolás, takarmány, előfogatok árának térítése, adókból való jóváírás stb. ügyekben ténykedett. A polgári lakosságnál elhelyezett betegek sorsát csak mintegy száz év múlva, Savoyai Jenő háborúi alatt rendezték, de még akkor is nagy gondot okozott az ún. Privatpfllege ellátási, főleg gyógyítási problémáinak megbízható megoldása⁵⁶.

Korabeli iratokban orvosok, sebészek, patikusok, felcserek fizetésére vonatkozólag több számadatot találtunk, felsorolásuk fárasztó lenne az olvasó számára, egyéb árak ismertetése nélkül üresen hangzanék.

Összefoglalás

A 16—17. század fordulóján a csapategészségügy még nagyon bizonytalan alapokon nyugodott. Kevés volt a képzett orvos és sebész, de annál több a tudatlan, nyereségvágyó kuruzsló. A zsoldos katona sorsa bizonytalanná vált, mihelyt megsebesült, vagy megbetegedett. A csapatkórházi ellátásuk nem sokat ért. A felcserek és sebészek rendelkeztek bizonyos előírt felszereléssel, több alakulatnál már patikaláda is előfordult. Az elégtelen gyógyszerkészlet is jórészt hatástalan szerekből állott. A hírverés hatására a zsoldosok igyekeztek „egyéni egészségügyi felszereléssel”, kis gyógyszerkészlettel magukat ellátni, amelyek úgyszólván csak divatos varázsszerek voltak. A zsoldos a csapatnál is, kórházban is fizette a gyógyszer, illetve az ápolás költségeit. A hadjáratokban nem a sebesülések, hanem a járványok miatti kiesések domináltak. A fertőző betegségek tova hurcolásának kedvezett a mélyebb hátszországba való ürités, nem kímélték a betegségek a hadművelési területek, de még az utánpótlási vonalak lakosságát sem.

Ebben a korban elképzelhetetlen volt még hazánkban a kórházi ellátás valamirevaló megszervezése polgári intézmények és egészségügyi állomány felhasználása nélkül. Ezeket tervszerűen vették igénybe a működő hadsereg mögötti terület városaiban, a fő közlekedési utak közelében.

A hadsereg törzsében évről évre alkalmaztak 2—2 orvost, sebészt és patikust, akiket a bécsi egyetem orvoskara hozott javaslatba. Adataink szerint valami kezdetleges sereg-patika is működött. A századok nagyrésze rendelkezett szervezetszerű borbélylal, egyik-másik ezred már saját felfogadott sebésszel vonult táborba. A hadművelési terület mögött felállított hadikórházak szükségét és hasznát érezték.

⁵³ Takáts S.: Szegény magyarok. — Bpest, Genius, 1927. 344. l. — Házi J.: Sopron sz. kir. város története I—II. rész. — Sopron, Székely, 1921—43. II/2. k. 12., 14., 70., 192., 303., 306. l. — SAL. OE. Lad. LIV. Fasc. I. Nr. 2/4. — Petz A.: i. m. 10. l. — Magyary-Kossa: i. m. 259. l.: A debreceni ispotály jövedelmei, 1592.

⁵⁴ SAL. OE. Lad. VII. et G. Fasc. II. Nr. 64. — Kirchenberger: Geschichte... i. m. 165. l.

⁵⁵ SAL. Kórházi számadások (Spitals-Rechnungen) a XVI. századból. — Házi: i. m. II/2. 306. l.

⁵⁶ Kirchenberger: Geschichte... i. m. 167. l.

A gyógyítás területén találkozunk a megelőzés és néhány higiéniai kérdés jelentőségének felismerésével. Látták, hogy a hosszú táborozás kedvez a fertőző betegségek terjedésének; a fertőzés „mérgeinek” átvitelére is találunk már némi utalást. Rámutattak a kuruzslás okaira és nagy kárára. Megsejtették, hogy a katonaságnál nagy jelentősége van a sebészet és medicina közelítésének.

A kor katonaegészségügyében felismerünk bizonyos jelzéseket, kezdetleges szervezési formákat, megelőzési és gyógyítási törekvéseket, amelyek továbbfejlesztve, vagy időnként elfelejtve a következő másfél évszázadban az állandó hadseregekben öltenek határozott alakot.

Tudjuk, hogy három és fél évszázad távlatából előhozott anyagunkkal csak vázlatosan jellemezhetjük a kor katonaegészségügyi viszonyait. Bizonyára még további adatok is rejtőznek különféle levéltárak okmányaiban, amit mások nagyobb szerencsével fel fognak majd kutani.

Д-р Такач Л., полковник мед. службы, директор архива д-р Э. Такач:

ДАННЫЕ К ВОЕННОЙ МЕДИЦИНЕ РУБЕЖА XVII СТОЛЕТИЯ

Авторы на основе материалов отечественных архивов рассматривают вопросы военной медицины Королевской Наемной Армии большей труецкой войны в Венгрии (1591—1606). В частях нехватило врачей зато в большом количестве имелись необразованные фельдшера, цирюльники, банщики, лекари, продавцы лекарственных трав и т. д. («медикастеры»). «Госпитали» развернутые в лагерях страдали от недостатков кадров и медикаментов. Судьба наемных солдат после заболевания или ранения стала ненадежной. Не могли препятствовать распространению эпидемий в лагерях (сыпной тиф, дизентерия, малярия). На основе опытов первых лет король распорядился, чтобы в городах расположенных на заперативных территориях развертывали военные госпитали в гражданских лазаретах, а если нет таких, тогда в соответствующих зданиях. Таким образом госпитали Надьсомбат, Пожонь, Гаинбург, Брук образовали небольшую «госпитальную базу». Начальник военных госпиталей (Feld-Spital President) был попом. По записям *Коберус (Кобер) Тобиаса* полевого врача (medicus castrensis) выполняющего функцию директора Шопронского военного госпиталя, развернутого в 1597 г. здесь создались лучшие условия чем в лагерях. Об организованности врачебной, хирургической работы и медицинского снабжения госпиталя можно найти данные. Они проводили прием и выписку больных, раненых по правилам. Выздоровливающих должны были как можно раньше отправить обратно в лагери, чтобы они *вернулись в строй*.

В штабе армии служили 2—2 врача, хирург и провизор, которые назначались ежегодно, по просьбе военного совета, Венским университетом. Некоторые полки нанимали собственный хирург, в большинстве рот имелись кое-какие «медикастеры». Некоторые небольшие иностранные вспомогательные части были обеспечены лучше личным составом и имуществом.

Аптека корпуса располагала недостаточным оборудованием. При лечении в массовых масштабах применяли модные, рекламированные шарлатанские средства. Исходя из спроса армейские аптеки и аптеки частей имели такие же средства. Врачи из-за этого часто «бичевали» провизоров. Наемные солдаты, попавшие в ужасные венгерские бои, запаслись индивидуальными медикаментами, которые состояли почти полностью из недейственных шарлатанских средств. Обращают на себя внимание некоторые гигиенические мероприятия (чистота лагерей, закопание мусора и фекалий), которые из-за плохого выполнения не препятствовали возникновению эпидемии. Один из врачей (*Миндерер*) указывает на распространение «яда» инфекции через одежду.

В военной медицине эпохи отмечаются некоторые примитивные организационные, профилактические и лечебные мероприятия, которые совершенствуясь или периодически зашываясь оформляются в постоянных армиях последующего полутора столетия.

BEITRÄGE ZUR MILITÄRMEDIZINISCHEN GESCHICHTE DER
JAHRHUNDERTWENDE VOM 17. JAHRHUNDERT

An Hand einheimischer Archivquellen verhandeln Verfasser über die militärmedizinischen Fragen des königlichen Söldingsheeres während des sog. weitläufigen türkischen Krieges in Ungarn (1591—1606). Es erwies sich dabei ein Mangel an gebildeten Ärzten und Chirurgen, die Truppen waren von ungebildeten Feldscheren, Barbieren, Bademeistern, Steinschneidern, Heilkräuterhändlern usw. („Medicasteren“) wahrhaftig übergeschüttet. Die in Lagern ausgerüsteten „Spitäler“ balgten sich mit Schwierigkeiten des Personals sowie der Arzneimittelversorgung ab. Sobald ein Söldling eine Wunde bekam oder erkrankte, wurde sein Schicksal gleich recht unsicher. Den Epidemien, die in den Lagern aufgetreten waren (Typhus exanthematicus, Ruhr, Malaria), gelang es keinen Einhalt zu gebieten. Gemäss der Erfahrungen der ersten Jahre verordnete der Monarch, damit in den Städten hinter dem Operationsgebiet in Zivilspitälern, bzw. dort, wo solche nicht vorhanden waren, in entsprechenden Gebäuden Kriegsspitäler sollen aufgestellt werden. Auf dieser Art wurde mit den Spitälern von Tyrnau, Pressburg, Hainburg und Bruck eine kleine Spitalbase erzeugt worden. Chef der Feldspitäler („Feld-Spital-President“) war ein Propst. Laut der Aufzeichnungen eines Feldarztes („medicus castrensis“) namens Tobias Coberus (Kober), der die Administration eines 1597 in Ödenburg errichteten Feldspitals waltete, übertrafen die dortigen Behandlungserfolge wesentlich diejenigen, die man in Lagern erreichen konnte. Es gibt mehrere Daten betreffs der Organisiertheit hinsichtlich der medizinischen, chirurgischen und materiellen Versorgung dieses Spitals. Aufnahme und Entlassung der Kranken gingen vorschrittmässig vonstatten. Alle Genesenen brauchten so früh als möglich in die Lager zurückgewiesen zu werden, damit sie wieder in Reihen der fechtenden Truppen gelangen. Im Heeresstab betätigten sich je zwei Ärzte, Chirurgen und Apotheker, die auf Ersuchung des Kriegsrats von der Universität zu Wien designiert worden waren. Manche Regimenter haben einen eigenen Chirurgen angewerbt, jedoch gab es bereits bei der Mehrzahl der Kompanien irgendeinen „Medicaster“. Einige ausländischen Hilfstruppen kleineren Standes besaßen eine bessere personelle und materielle Ausrüstung. Eine Heeres-Apothek verfuhr über eine recht fehlerhafte Rüstung. Man verwendete bei der Behandlung in hellen Haufen allerlei modische, von Kurpfuschern reklamierte Mittel. Dieser Nachfrage entsprechend hat man sogar in Heeres- und Truppenapotheken solche Mittel aufbewahrt. Die Ärzte mussten deshalb die Apotheker oft geisseln. Geriet ein Söldling in den als fürchterlich geltenden ungarischen Krieg, so hatte sich zuvor mit eigenem Arzneimittelvorrat ausgerüstet, der aber sozusagen ausschliesslich aus unwirksamen Zaubermitteln bestand. Manche hygienischen Massregeln aus dieser Zeit waren recht beachtenswert (z. B. Lagerreinheit, Beerdigung des Kehrichts und der Exkreme), die Unwirksamkeit deren Durchführung zeigte sich jedoch durch den Ausbruch mehreren Epidemien. Ein Arzt wies auf das Weiterleiten irgendeines „Infektionsgiftes“ durch die gebrauchte Kleidung hin (Minderer). Im militärischen Sanitätswesen des Zeitalters lassen sich gewisse Zeichen und primitive Strebungen im Hinblick auf Organisierung, Prophylaxe und Therapie erkennen, die sich später weiterentwickelten oder sogar zeitweise vergessen waren, ihre bestimmte Gestalt nur während des nächsten anderthalb Jahrhunderts. in den ständigen Armeen angenommen haben.